

Bank, bomber og beredskab

– hemmelige danske nødpengesedler
fra den kolde krig

AF MICHAEL MÄRCHER

Den kolde krig, den storpolitiske konflikt mellem de kommunistiske og kapitalistiske lande fra anden verdenskrigs afslutning til omkring 1990, medførte ikke blot militær oprustning i Øst og Vest. De fleste lande udviklede også civile beredskaber til sikring af infrastruktur, centraladministration, nationalmuseer mv. Nu hvor den kolde krig er ovre, dukker der jævnligt overraskelser op, når materiale frigives eller genfindes. Nationalmuseet har indsamlet dele af det gemte, glemte, unikke og tophemmelige beredskab, som skulle sikre landets pengevæsen.

Fig.1
Stålkasse med nødsedler, plomberede nummeratører og Nationalbankens laksegl. Under den kolde krig indgik den i Nationalbankens beredskab til sikring af pengeværnet.

Steel box with emergency banknotes, sealed numbering machines, and the wax seal of the National Bank. During the Cold War it was part of the National Bank's emergency preparedness system for safeguarding the money supply.

Foto: John Lee 2010

»Der må kun disponeres over denne kasses indhold efter direktionens skriftlige ordre.« Sådan stod der på de to forseglede kasser (fig.1), som i 1970–80'erne udgjorde en del af Danmarks civile beredskab. Kasserne var deponeret i Nationalbankens filialer i Odense og Aarhus, og de skulle være med til at sikre opretholdelsen af infrastrukturen (pengeforsyningen) i tilfælde af f.eks. besættelse af Sjælland eller luftbombardement af København. Omkring den kolde krigs afslutning og lukningen af Nationalbankens sidste filialer i 1989 kom kasserne tilbage til Nationalbanken i København. Der lå de gemt og glemt, indtil de ved et tilfælde blev genfundet i 2008. Forseglingen blev efter grundige overvejelser brudt – og stor var overraskelsen, da det stod klart, at kasserne indeholdt et nødberedskab til fremstilling af hidtil ukendte danske nødpenge-sedler. Det enestående og velbevarede materiale er i 2009 sikret for eftertiden ved overdragelse til Den kgl. Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet. Museet har modtaget udstyr anvendt til udviklingen af beredskabet samt de to identiske kasser med indhold. Begge kasser er indsamlet, da de hører sammen og udgør en helhed. Desuden øger det museets mulighed for at udlåne og udstille materialet. Ved indsamlingen er en mindre gruppe frigivne dokumenter i Nationalbankens arkiver undersøgt. Mange spørgsmål, f.eks. om initiativtagere og årsager til beslutninger, kræver det yderligere materiale at besvare, men dokumenterne muliggjorde hjemtagelsen, en midlertidig udstilling af materialet på Nationalmuseet i maj–juli 2010 og denne artikel.

Sikring af pengeforsyningen

En af Nationalbankens vigtigste opgaver er sikring af pengeforsyningen, det vil sige, at mønt- og seddelomløbet er tilpasset samfundets efterspørgsel. En tilstrækkelig forsyning er en forudsætning for, at væsentlige dele af samfundet fungerer. Samtidig påvirker forsyningen næsten alle niveauer af økonomien, og dermed har den stor betydning for stabiliteten i samfundet. Erfaringen viser, at krisesituationer som krig og anden samfundsmæssig uro øger presset på pengeforsyningen. Det sker ikke mindst, når befolkningen under kriser foretager bankudtræk samt på anden vis hamstrer penge og metaller. Det var f.eks. tilfældet i Danmark ved både første og anden verdenskrigs udbrud – og i begge tilfælde forsøgte Nationalbanken at sikre forsyningen (fig.2). Et beredskab var der dog ikke tale om; men erfaringerne fra verdenskrigene var utvivlsomt nyttige, da banken under den kolde krig udviklede et egentligt beredskab. Sagen sluttede imidlertid ikke med den kolde krig – Nationalbanken har fortsat et forsyningsberedskab.

Ét seddeltrykkeri og flere krigsscenerier

Fremstilling af pengesedler kræver ekspertise, sikkerhedsforanstaltninger, specialpapir, trykplader etc. Produktionen startes hverken let eller hurtigt. Danmarks pengeforsyning var sårbar under den kolde krig, da Nationalbankens – og landets – eneste seddeltrykkeri lå og fortsat ligger midt i København. Med sit beredskab forsøgte banken at tage højde for en situation, hvor trykkeriet blev sat ud af funktion ved en krigshandling. Man var især bekymret for, at trykkeriet kunne blive ødelagt ved et luftbombardement af København. Så skulle der hurtigt kunne produceres sedler et andet sted i landet. Et andet scenario var, at Sovjetunionen tidligt i en krigssituation ville besætte Sjælland inklusive København med tropper fra Polen og Østtyskland. I det scenario skulle infrastrukturen vest for Storebælt så vidt muligt opretholdes. For Nationalbanken handlede det om pengevæsnet og betalingssystemet, med andre ord skulle

Fig.2

1-kroneseddel fra 1940. Nationalbanken vurderede omkring anden verdenskrigs udbrud, at konflikten ville medføre mangel på metal og dermed på mønter. Derfor tog banken, ligesom den havde gjort under første verdenskrig, fat på at fremstille 1-kronesedler. Den hemmelige operation startede, lige før Tyskland invaderede Polen, og sedlerne blev udformet af tegneren Gunnar Billmann Petersen. Der blev trykt 4.225.000 sedler i første halvdel af 1940, men de blev ikke udsendt, da det lykkedes at opretholde møntomløbet. Sedlerne lå på lager i banken indtil 1960, hvor hele oplaget på nær 1.000 stk. blev destrueret.

A 1-krone note from 1940. Around the outbreak of World War II the National Bank took the view that the conflict would lead to a scarcity of metal and thus of coins. Just as it had done during World War I, the bank therefore went to work producing one-krone notes. The secret operation started just before Germany invaded Poland, and the notes were designed by the artist Gunnar Billmann Petersen. In the first half of 1940 4,225,000 notes were printed, but they were not issued, as it proved possible to maintain the coin circulation. The notes were stored by the bank until 1960, when the whole print run apart from 1000 notes was destroyed.

Foto: John Lee 2011

området fortsat forsynes med sedler for at undgå sammenbrud. I et nutidigt perspektiv kan scenariet om et ubesat Fyn og Jylland virke mindre oplagt. Men sådan var en af vurderingerne dengang, og beredskabsudvikling handler om udtænkning af de mest sandsynlige scenarier og derefter om at træffe de rette foranstaltninger i tide (fig.3) – og det forsøgte Nationalbanken.

Det generelle beredskab

Nationalbanken udviklede fra starten af 1950'erne et generelt beredskab til produktion af de almindelige pengesedler. Det beredskab kunne bruges i tilfælde af krig, men f.eks. også hvis brand i fredstid ødelagde seddeltrykkeriet.

Beredskabsudviklingen i banken startede tilsyneladende i 1950–51, hvilket formentlig skyldtes den markant øgede spænding under Koreakrigen. Det har ikke været muligt at fastslå initiativtagerne. Muligvis knytter udviklingen sig til nedsættelsen af Det Forsvarsøkonomiske Udvalg i 1950. Udvalget skulle blandt andet behandle økonomiske spørgsmål vedrørende de civile beredskaber.

Fra starten gik bankens beredskab ud på at kunne producere almindelige pengesedler andre steder end i København. Fokus var på deponering af materiale i hovedbyerne Odense, Aarhus og Aalborg, hvor Nationalbanken havde filialer frem til 1970–80'erne. Til trykningen krævedes især tre typer udstyr. Den vanskeligste og bedst sikrede del var trykplader, som blev fremstillet i og normalt aldrig forlod seddeltrykkeriet. Den anden del var vandmærkepapir, og dets fremskaffelse blev ikke anset for at være et større problem, da Silkeborg Papirfabrik siden starten af 1900-tallet havde leveret papir til danske pengesedler. Nødplanen for papirforsyningen var Dalum Papirfabrik i Odense.

Fig.3

I 1959 kom »Lov om det civile beredskab«, som handlede om planlægning og foranstaltninger inden for en lang række områder. Pjecen »Hvis krigen kommer« blev i 1962 husstandsomdelt, og med den forsøgte regeringen at oplyse hele befolkningen om farer, våben, mobilisering, evakuering, beskyttelsesrum og andre foranstaltninger. Pjecen er udstillet på Nationalmuseet.

In 1959 the Act on Civil Emergency Preparedness was passed, dealing with planning and measures in a wide variety of areas. The pamphlet *Hvis krigen kommer* («If War Comes») was sent out to households in 1962 as an attempt by the Government to inform the whole population about risks, weapons, mobilization, evacuation, shelters and other measures. The pamphlet is exhibited at the National Museum.

Foto: John Lee 2011

Den tredje type udstyr var trykkemaskiner. I 1951 vidste man, at der i de tre byer fandtes udstyr, som kunne trykke de mindste sedler i det relativt simple offsettryk. Vanskeligere var det med de større sedler i det mere komplicerede kobbertryk, da kun seddeltrykkeriet havde det nødvendige udstyr. I 1953 deponerede banken en af sine kobbertryk-presser i Aarhusfilialen – sammen med lagre af farver mv. til et års forbrug. Samtidig blev udstyr anbragt i Aalborgfilialen, så der kunne trykkes 10-kronesedler i offset på en maskine hos firmaet Adolph Holst A/S i Aalborg. Planen var kun at trykke 10- og 100-kroner i provinsen, men for en sikkerheds skyld blev der deponeret trykplader til alle fem seddelstørrelser i Aarhus.

Beredskabet blev udvidet i løbet af den kolde krig. Tidligt blev en dandyrulle, som er en stor valse til fremstilling af vandmærkepapir, deponeret i Aarhus. Desuden blev Aalborgfilialen nedlagt i 1972, og materialet dér blev tilsyneladende flyttet til Odensefilialen. I 1965 blev der udarbejdet en beredskabsplan for hele banken. Forsyningsberedskabet blev udvidet med:

- 1) deponering af to komplette sæt trykplader i henholdsvis Aalborg og udlandet
- 2) udvikling af et nødseddelberedskab.

Man fandt det hensigtsmæssigt at have et ekstra sæt trykplader til de almindelige sedler et sikkert sted i udlandet. Sættet skulle være fordelt, så forside- og bagsidepladerne ikke lå sammen. Pladerne blev i 1967 deponeret i lejede bankbokse i den canadiske hovedstad Ottawa hos Royal Bank of Canada og Canadian Imperial Bank of Commerce.

Planen var i 1967, at man hurtigst muligt skulle kunne etablere indenlandsk trykning af de almindelige sedler. Det var underordnet, om det skete med materiale fra Aarhus, Aalborg eller trykplader fra Ottawa bragt til Danmark af NATO eller andre. Det handlede om hurtigt at få gang i seddelpresserne, så overgangsperioden uden stabil pengeforsyning blev så kort som muligt.

Nødsedlerne

For at sikre forsyningen i denne overgangsperiode udviklede seddeltrykkeriet 1965–72 et beredskab til midlertidige nødsedler. De skulle være på 10 og 100 kroner (fig.4). I starten af 1970'erne var der desuden forslag om en tredje, rød og større seddel, måske på 1.000 kroner, med portræt af hedeopdyrkeren Enrico Dalgas (1828–94). De to realiserede sedler skulle som midlertidige nødsedler kunne trykkes hurtigt og samtidig skille sig ud fra de almindelige sedler.

Fig.4
 Nødsedlerne på 10 og 100 kroner, prøve-
 eksemplarer trykt i Nationalbanken i starten
 af 1970'erne.

Emergency banknotes for 10 and 100 kroner
 – specimen copies printed by the National
 Bank at the start of the 1970s.

Foto: John Lee 2010

Fig.5
Trykplader af stål med portrætter anvendt til udvikling af nødbereidskabet i Nationalbankens seddeltrykkeri. Hver plade er ca. 10 × 12,5 × 0,5 cm.

Printing plates of steel with portraits used to develop the emergency preparedness of the National Bank's banknote printing works. Each plate measures c. 10 × 12.5 × 0.5 cm.

Foto: John Lee 2011

Desuden skulle deres motiv, tekst og kvalitet have et niveau og indhold, så de juridisk, cirkulations- og tillidsmæssigt var holdbare.

De blev primært designet af maskingravøren Harry L. Thomas, da seddeltrykkeriets kunstnere arbejdede på den planlagte nye almindelige seddelserie. Den nye serie havde dyr og relativt anonyme portrætter som motiv og blev udsendt fra 1972 som erstatning for serien, der blev udsendt fra 1952 og blandt andet havde portrætter af kendte danskere som motiv. Portrætterne af præsten og missionæren Hans Egede (1686–1758) og astronomen Tycho Brahe (1546–1601) på nødsedlerne er i samme stil som 1952-seriens portrætter, og de to portrætter var da heller ikke nye (fig.5). De var graveret af den dygtige portrætgravør Harold J. Bard (1908?–80), tilsyneladende til 1952-serien, og havde ligget på lager. Gode graverede portrætter er meget

vanskelige at eftergøre, og blev derfor primært brugt på danske sedler af sikkerhedsmæssige årsager. Det kunstneriske var et sekundært hensyn. Nødsedlerne kom til at adskille sig fra 1972-serien, da de også indeholdt andre stilistiske elementer fra 1952-serien. Derved opfyldte de flere af kravene til nødsedlerne. Desuden var det utvivlsomt hensigtsmæssigt for befolkningens tillid til nødsedlerne – og dermed deres succes – at befolkningen i dem bevidst eller ubevidst genkendte stilistiske træk fra ældre pengesedler. Nødsedlerne skulle fremstilles hurtigt og derfor i offsettryk. Desuden skulle de have komplicerede maskingraverede mønstre, såkaldt guillocheteknik, som var en vigtig del af pengesedlers sikkerhedsgrafik. Nationalbankens holdning var, at når sikkerhedsgrafikken

blev kombineret med portrætter, vandmærkepapir – eventuelt glittet papir eller papir med små farvede strimler i – og offsettryk i farver, så »opnår man den største sikkerhed, der med rimelighed kan opnås i den givne situation«.

Danmarks Nationalbank har siden sin oprettelse i 1818 haft monopol på udstedelsen af pengesedler i Danmark. Derfor skulle den og ikke en midlertidig regeringskommission eller lignende stå som udsteder af sedlerne. Samtidig understreges det på sedlerne, at de er »Udstedt i henhold til gældende lov«. På sedlerne skulle der være årstal, to underskrifter og en fortløbende nummerring med to litranumre. Nummereringen er et vigtigt sikkerhedsэлемент ved seddelproduktion. Både foran og bag ved nummeret skulle der kunne trykkes No, en stjerne eller et andet mønster. Den type tilføjelser med mere eller mindre skjulte angivelser af oplag, udstedere, værdi, ændringer etc. er et velkendt fænomen på mønter og pengesedler.

Kasserne og deres indhold

Nødberedskabet bestod af to identiske forseglede stålkasser, som fra 1972–73 til ca. 1989 var deponeret i Odense- og Aarhusfilialen. Få kendte til dets eksistens, og forseglingen måtte kun brydes efter skriftlig ordre fra allerhøjeste sted, Nationalbankens direktion. Kasserne indeholdt vejledning, fortegnelser og fire typer udstyr (fig. 6), som muliggjorde trykning af nødsedler på et større provinstrykkeri – såfremt papiret var til stede. En af udstyrstyperne var et par prøver (fig. 4), som illustrerede, hvordan de færdige sedler skulle se ud. Fotografiske negativer til trykpladefremstilling var anden del af udstyret. Der var to negativer til hver side af 10-kronen og fire til hver side af 100-kronen. Af hensyn til blandt andet årstallet og underskrifterne var det ikke muligt at placere færdige trykplader i kasserne. De oplysninger måtte indkopieres på forsidepladen. Man havde dengang og har fortsat i Nationalbanken forhåndsordre om, hvordan banken skal fungere, hvis en katastrofe rammer den. Først efter katastrofen kunne underskrifterne fastlægges.

Den tredje type udstyr var skalatryk, der viser farverne på sedlernes forskellige dele. Der var fem og otte skalatryk til henholdsvis den 2-farvede 10-krone og 4-farvede 100-krone. Plomberede nummeratorer, altså små maskiner til seddelnummerering, var den fjerde type udstyr. Der var 25 manuelle og 25 automatiske styk i hver kasse, hvilket gav forskellige muligheder. Kasserne forblev heldigvis lukkede under den kolde krig. Om nødberedskabet til sikring af forsyningen i en overgangsperiode dengang eller siden er blevet erstattet af et andet vides ikke. Selvom problemstillingen med ét seddeltrykkeri fortsat er den samme, så tyder f.eks. det internationale monetære samarbejde – både cirkulations- og produktionsmæssigt – ikke på behov for nødseddelproduktion i provinsen. Færre og færre lande har efterhånden egen mønt- og seddelfremstilling, og samtidig øges Euroens cirkulationsområde.

Norge og Sverige

Igennem historien har der mange gange været udstedt nødpenge på grund af mangel på betalingsmidler, i Danmark f.eks. omkring napoleonskrigene, genforeningen i 1920 og anden verdenskrig. Der kendes indtil videre få eksempler på nødsedler fra den kolde krig, og der vides generelt ikke meget om seddelberedskaber. Selvom der er fællestræk med hensyn til formålet, at sikre forsyningen, så er Nationalbankens beredskab med deponeringer af udstyr indtil videre unikt. Det indikerer umiddelbart, at initiativet dertil var dansk.

Fig.6
 Eksempler på udstyr fra kasserne:
 fire skalatryk, tre fotografiske
 negativer, fem plomberede numme-
 ratører og to (i 2010) udpakkede
 nummeratører. Den mindste numme-
 ratør er den manuelle på ca.
 2 x 2 x 4 cm.

Examples of equipment from the
 boxes: four progressive press proofs,
 three photographic negatives, five
 sealed numbering machines and
 two numbering machines unpacked
 in 2010. The smallest numbering
 device is the manual one measuring
 c. 2 x 2 x 4 cm.

Foto: John Lee 2011

Ikke-bekræftede oplysninger i det undersøgte materiale antyder, at Norges Bank i 1950–60'erne ville sikre forsyningen ved lagre af almindelige sedler, hvilket man formentlig gjorde i adskillige lande. I Norge skulle det tilsyneladende ske ved kun at destruere de ringeste af de sedler, som efter at have været i omløb kom tilbage til Norges Bank. De øvrige sedler skulle gemmes, så de kunne sættes i cirkulation igen i en presset situation. Sveriges Riksbank havde et tophemmeligt nødseddelberedskab. Det blev blandt andet kendt, da en sæk med 3.000 hidtil ukendte svenske »Beredskapssedlar« tilfældigt blev genfundet i Riksbanken 2004. Riksbanken ønskede ligesom Nationalbanken at sikre forsyningen med nødsedler i tilfælde af, at landets eneste seddeltrykkeri blev sat ud af funktion. Tankerne opstod i øvrigt nogenlunde samtidigt, ca. 1950–51, i de to lande. Riksbankens beredskab blev dog markant anderledes end Nationalbankens. I Sverige overvejede man i 1951 at indrette et skjult beredskabstrykkeri i et bjergområde, men den plan blev opgivet. Riksbanken fik i stedet trykt nødsedler i England i 1952. Omfanget var næsten så stort som den cirkulerende seddelmængde, og de mange nødsedler lå klar i indenlandske depoter. I tidens løb var der ændringsplaner, men beredskabet eksisterede frem til 1980'erne, hvor oplaget – på nær 1.000 sedler af hver type (5, 10 og 100 kroner) – blev destrueret.

Andet beredskab

I disse år er der fokus på materiale fra den kolde krig, og vor viden om det civile beredskab vokser løbende. Det står klart, at der fandtes kældre spækket med toiletpapir og andre fornødenheder, samt at der var planer for sikring af særlige institutioner. Regering, kongehus m.fl. kunne f.eks. forflyttes til de atomsikrede bunkere REGAN (REGeringsANlæg) ØST og VEST i henholdsvis

Nordsjælland og i Rold Skov. Også Nationalmuseet havde et beredskab, i 150-års jubilæumsbogen fra 1957 lyder det f.eks.: »Med henblik på eventuel krigstilstand har museet organiseret og gennemprøvet det påbudte interne civilforsvar samt i detaljer forberedt evakuering.« Der eksisterede også beredskaber til sikring af el-, gas-, olie- og vandforsyningen samt f.eks. et presseberedskab. En del af postvæsnets hemmelige beredskab kom frem i lyset allerede omkring 1990. I 1963 besluttede man at producere store mængder nødfrimærker (fig.7), hvoraf en del samt trykkeudstyr til lokalfremstilling af yderligere nødmærker blev deponeret i plomberede kasser otte steder i Danmark og på Færøerne. Depoterne var især posthuse, hvortil den eneste besked var, at kasserne kun måtte åbnes efter ordre fra generaldirektøren – beredskabet mindede således på flere

områder om dele af Nationalbankens. Frankeringsmaskiner overflødiggjorde efterhånden nødfrimærkerne, som derfor kunne være blevet destrueret, uden at museer m.fl. havde haft mulighed for at indsamle og dokumentere beredskabet. Antagelig er interessant materiale sine steder gået tabt ved kassation af overflødiggjorte, hemmelige og aldrig anvendte beredskaber, men sådan gik det heldigvis ikke med udstyret til sikring af nødpengesedler under den kolde krig.

Fig.7
Det danske nødfrimærke blev trykt i 200 millioner eksemplarer, men aldrig anvendt.

The Danish emergency stamp was printed in 200 million copies, but never used.

Foto: John Lee 2011

LITTERATUR

Nørby, Tøke: »The Danish Emergency Stamp« from 1963 på www.norbyhus.dk/nodfrim.html inkl. henvisninger.

Weber; Lennart: »Nødfrimærket var en rigtig sensation« i *Dansk Filatelistisk Tidsskrift*, 1991, 4, s. 182–186.

Widell, Magnus og Ian Wiséhn: *Sedlar i beredskap*, manuskript under publicering, Stockholm.

Nationalmuseet, Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, GP 4529.

FORFATTEROPLYSNINGER

MICHAEL MÄRCHER
museumsinspektør, ph.d.,
Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling,
Nationalmuseet

ENGLISH SUMMARY

Banks, bombs and boxes – secret Danish emergency banknotes from the Cold War

During the Cold War most countries had civil emergency preparedness systems ([figs.3 and 7](#)) to safeguard the infrastructure – for example the vital money supply. In Denmark the National Bank developed a preparedness system as early as 1950–51 that was to function if the country's only bank-note printing works in Copenhagen was incapacitated by an act of war, for example invasion or aerial bombardment. The bank deposited material for the production of the ordinary banknotes in two of its provincial branches.

In 1965 it was resolved that the preparedness would be expanded with 1) deposition of printing plates for ordinary banknotes in Canada and with 2) a special preparedness to ensure the money supply in the transition period between the act of war and the time when ordinary banknotes could once again be printed somewhere in Denmark. The system was developed at the National Bank in 1965–72 and came to consist of two identical boxes with equipment for producing simple temporary emergency notes at provincial printing works ([figs.1,4–6](#)). The two boxes were deposited in two of the bank's branches in the provinces in 1972–1989, and their seals could only be broken by written order from the board of directors of the bank.

After the end of the Cold War and the closing of the branches in 1989, the boxes came back, still sealed, to the National Bank in Copenhagen, where they lay stored away and forgotten until they were found by chance in 2008. The unique emergency preparedness system for safeguarding Denmark's money supply has now been secured for posterity at the National Museum.